

RÉDEI KÁROLY

Adalékok a grammatikalizációhoz a permi nyelvekben

In Permian there are three types of verbal compounds: (i) verb + verb, (ii) noun + verb, (iii) onomatopoeic word + verb. This paper discusses the compounds of the third type in Zyryen. Onomatopoeic words combine with the following verbs: *ker-*, *kar-* 'do, make', *žil'-žol' ker-* 'knock' (transitive derivation), *kil-* '(be) hear(d)', *bua kil-* 'make noise' (intransitive derivation), *mun-* 'go', *num mun-* 'smile', *viž-* 'see, watch', *duv viž-* 'gaze idly'. These structures involve verbal compounds. The first constituent is an onomatopoeic word, the second is a semantically neutral verb. It is the verbal elements that turns the whole compound into a verb. In other words, the auxiliary has been grammaticalised.

1. A permi nyelvekben az igékkel alkotott szókapcsolatok vagy némely esetben összetételek háromfélék lehetnek: ige + ige, névszó (főnév) + ige, onomatopoeikus szó (ideofón) + ige.

2. Dolgozatomban a harmadik típust tárgyalom behatóbban, de előljáróban röviden kitérek az első két típusra is.

1) Ige + ige. Ezek nem igazi összetételek, hanem csupán szókapcsolatok: „kompositionsartige Verbindungen, verbale Zusammenrückungen” (Bátori 1969: 41); a kapcsolat jelentése nem a tagok átlátszó összege. Pl.: zürj. *gerni-kežni* 'földet művel' (= szánt-vet), *verdni-juktavni* 'megvendégel' (= etet-ítat), *sojni-kerni* 'eszik és egyebet csinál'; votj. *šijni-juini* 'étkezik' (= eszik-iszik), *šudini-šerekjani* 'szórakozik' (= játszik-nevet). A neutrális szerepű zürj. *ker-*, *kar-* 'tesz, csinál' helyett a votjákban olykor nem az etimológiailag megfelelő *kar-*, *kari-*, hanem a *mar* 'mi' névmásból képzett *maral-* ige szerepel (kb. 'tesz, csinál, izél'), pl.: *užani-marani* 'dolgozik és egyebet művel', *todini marani* 'megtud, tisztáz' (= megtud és mást csinál) (Kokkonen 2001: 113–120).

2) Névszó + ige. Ezek lexikalizálódott szókapcsolatok, némely esetben összetételek. Pl. zürj. *vež pete* 'haragszik' (*pet-* 'kimegy', a *vež* csak ebben az összefüggésben jelent haragot), *diš pete* 'lustalkodik' (*diš* 'lustaság'); votj. *vož-potini* 'haragszik' (= *vož* 'harag', *poti-* 'kimegy'), *tau/taw kariŋi* 'megköszön' (*tau/taw* 'köszönet', *kari-* 'tesz, csinál'). – E két igei szerkezetre vonatkozóan l. Bartens 2000: 267–270).

Külön típust képeznek az ún. páros igék. Ezek a finnugor nyelvekben nyelvtani kategóriaként csak a votjákban és a cseremiszenben vannak meg. A votjákban a történést, cselekvést kifejező főige *-sa* képzővel ellátott határozói igenév,

amely után a meghatározott szemantikai körbe tartozó, módot, időt, személyt jelölő segédige következik. Ez utóbbit modifikátornak is nevezik. A páros igék komponensei a szerkezetben önálló jelentésüket elveszítik. „A páros ige vagy új jelentés hordozója, tehát lexikalizálódott, vagy – s ez a tipikus – a modifikátor megközelítőleg úgy módosítja az ige aspektusát, mint a magyar vagy más nyelvek igekötői” (Bereczki 2002: 225). Pl. J *ad’ami peg’zisa koškem* ’der Mann floh davon (eig entfernte sich davon)’; MU *pirasa, potasa vetlill’am* ’sie gingen hinaus und herein’ (Fuchs 1954: 163); Kukmor *ujasa lãktãnã* ’ideúszni’ (Kel’makov 1975: 100); cser. *šupšãn luktam* ’kihúzó’ (tkp. húzva kivesz) ~ csuv. *turtsa kãlar-’ua.*’; *šortãn koltem* ’elsírja magát (tkp. sírva dob)’ ~ csuv. *makãrsa jar- ua.* A páros igék török hatásra keletkeztek: a cseremiszből csuvas, a votjából tatár hatással kell számolnunk (Bereczki: i. m. 224–227; Kel’makov: i. m. 90–105). A páros igékre vonatkozóan l. még Čhaidze 1960, 1967.

2. A ragozhatatlan onomatopoeitikus szó (ideofón) és valamely neutrális ige kapcsolatából expresszív jelentésű ige jön létre. Az első elem (az onomatopoeitikus) szó lehet egy szótagos (zürj. *ćup, gul’k, votj. gur*), két szótagos (zürj. *guma, mizgír*) és ikerszó (zürj. *num-ńam, numír-ńamír, purk-park, votj. miń-miń, votj. digír-digír*). Pl. zürj. Sz *žil-źol’ ker-* ’klopfen’, votj. *žingír kari-* ’klingen, klingeln, läuten’. Az így keletkezett összetételszerű ige jelentéshordozója az előtag, az utótag valamely neutrális („üres jelentésű”) ige: zürj. *ker-, kar-, votj. kari-, kar-* ’tesz, csinál’ stb. Ez az igitípus ősermi kori, mivel mind a két permi nyelvben el van terjedve (vö. Bartens 2000: 270–272).

Először a votjából említek néhány példát, mivel az ide sorolható zürjén expresszív igéket behatóbb vizsgálatnak óhajtom alávetni. A votjában utótagként a következő igék fordulnak elő: *kar-, kari-* ’machen, tun’, *šui-, šu-* ’sagen; nennen’, *poti-, pot-* ’hinausgehen, herauskommen’, *potti-* ’herausführen, herausbringen’. Lássunk néhány velük alkotott expresszív (deszkriptív) igét: G Uf *ćup-kari-*, M *ćup-kar-*, J *ćup-kari-* ’küssen’; M *digír-digír kar-* ’etwas nach sich ziehend klappern od. rasseln’, J *žij šui-* ’klingen’; MU *diip šuiša ušĩnĩ* ’einen Laut gebend hinfallen’; G Uf *bić pote* ’es kitzelt (intr.)’; G Uf *šum-poti-*, M *šum-pot-* ’sich freuen’; M *čaš-potti-* ’lärmen, Lärm machen’. Az előtag gyakran nem onomatopoeitikus szó, hanem főnév: MU *bereket kari-* ’segnen, einem den Segen erteilen’; M *keńes kari-*, Uf. *keńiš ĩkari-* ’sich beraten, verhandeln (M); anraten, raten (Uf.)’; MU *potos potoz* ’ein Geschwür bildete sich’, MU *vir potoz* ’das Blut fließt’; MU *kvar potoz* ’das Laub sproßt’.

Az oroszról átvett infinitivusi forma + votj. *kar-, kari-* ’tesz, csinál’ szerkezet egyértelműen tatár (← iráni) hatásra keletkezett: G *pilit’ karińĩ* ’sägen’, G *pominat’ karińĩ* ’sich erinnern, gedenken, Gedenkfest feiern, Totenfeier begehen’, G *slavit’ karińĩ* ’rühmen, preisen’ (vö. Rédei [Radanovics] 1957: 234, Bartens: i. m. 273).

A fenti példák a Wichman – Uotila – Korhonen-féle votják szótárból valók.

3. Krivoščekova-Gantman (1964: 112–120) alapos tanulmányt szentelt a komi-permják nyelv onomatopoeitikus (hangutánzó-hangfestő) szavainak. Megállapítja, hogy jelentéstani, alaktani és mondattani tekintetben sajátos helyet foglalnak el a nyelvi rendszerben. Szemantikailag élesen elkülönülnek a határozószavaktól és indulatszavaktól. Formailag ragozhatatlanok, a mondatban valamely igéhez, de nem minden igéhez (olykor névszóhoz) kapcsolódhatnak (többnyire határozói funkcióban). Önállóan állítmányi szerepben is állhatnak, pl.: *predšedat'el mijan viľe řak da řak* 'az elnök kiabálni kezdett ránk' (119–120). Ilyen szerepet a cseremisiz hangutánzó-hangfestő szavak is betölthetnek (Bereczki 2002: 173).

Majtinskaja (1964: 122–135) a finnugor szóismétléssel (reduplikációval) kapcsolatban (m. *lári-fári*, *Andi-Bandi*, *lassan-lassan*) röviden kitér az ikerítés-sel keletkezett onomatopoeitikus szavakra és a velük alkotott igei kapcsolatokra (összetett igékre) is: zürj. *vak-vaken šerektijni* 'hangosan (hahotázva) nevet'; *grīma-grama ker-* 'грохотать, громыхать'.

4. A továbbiakban a hangutánzó-hangfestő szavak igésítésével foglalkozom. Az eddigi szakirodalomban (Krivoščekova-Gantman 1964, Majtinskaja 1964, Bartens 1999) ezt a szócsoportot még nem vetették alá tüzetes vizsgálatnak.

A zürjében az onomatopoeitikus szavak igésítésére a következő igék (segédigék) szolgálnak: V Sz Pecs Lu Le P *ker-*, AV I Ud *kar-* 'machen, tun'; Sz Lu Pecs *kil-*, V Ud *kil-*, *kiv-*, P *kiv-*, I *kil-*, *kī-* 'hören, hörbar sein'; V AV Sz Lu Le I P Ud *mun-* 'gehen, fahren'; V Sz Pecs Lu I P Ud *viž-* 'halten, hüten, bewahren, nachsehen, sehen, schauen'. Ritkábban még a következő igék is előfordulnak ebben a szerepben: I *siž-* 'sich irgendwo niederlassen'; V FV Sz Lu I P Ud *vart-* 'dreschen, schlagen, läuten (eine große Glocke)'.

A *ker-*, *kar-* 'machen, tun' segédigével – az alapjelentésből következően – tranzitív igéket képeznek: WUo.: Sz *kil'cišē žil'-žol' keris* 'er klopfte an die Treppentür'; P *gič ker-* 'beißen (v. Kindern)'; V *vasa jirk-jir ežesse keras* 'der Wassergeist pocht an die Tür'; V *ruč mij-ke kruž-kraž keras* 'der Fuchs zerknabbert etwas'; V *čup ker-*, Ud *čup kar-* 'schmatzen, küssen' (kb. 10 példa); Fokos-Fuchs: V *šir giž-giž keris* 'die Maus hat gekratzt'; V *gul'k ker-* 'plötzlich schlucken'; V *lap ker-* 1. 'blinzeln', 2. '(auf die Schulter) klopfen (freundschaftlich)'; V *pirk-pirk ker-* 'den Kopf schütteln; abschütteln'; V *šur-šar ker-* 'herumtasten, durchstöbern' (kb. 30 példa). Az előtag főnév vagy melléknév: (WUo.) Ud *don kar-* 'den Preis ansetzen'; Ud *sartas kar-* 'Kienspäne spleißen'; V *čeri ker-*, Ud *čeri kar-* 'Fische ausnehmen'; (Fokos-Fuchs) AV *men ten bur kara*, V *me tenid bur kera* 'ich werde dir eine Wohltat erweisen, ich werde dir Gutes tun'. A V *suvtov ker-* 'haltmachen' kifejezés előtagja (*suvtov* < *sultol) is igéből képzett névszó lehet.

A *kil-* 'hören; hörbar sein, zu hören sein, riechen (intr.)' segédigei szerepben intranszítív, eredetileg a hallással érzékelhető hangutánzó deszkriptív igéket képez: WUo.: Sz. *šič-ńi-rać oz kil* (V *oz kiv*) 'kein Laut ist zu hören'; P *govk kivę* 'es hallt wider'; V *brutka-brotka kil-* 'brummen, muren' (kb. 35 szó); Fokos-Fuchs: V *biza-baza kil-* 'rauschen, rieseln, murmeln (Wasser), summen, murmeln, brummen'; V Pr *bua kil-* 'lärmern, wüten, tosen, betrunken lärmern, brüllen (Menschen)'; V Pr *źura kil-* 'knistern (z. B. Schnee) (V), knarren (z. B. nasse Stiefel) (Pr)' (kb. 100 szó). Az előtag jóval ritkábban főnév is lehet: (WUo.) Sz Lu Ud stb. *duk kilę* 'es riecht'; (Fokos-Fuchs) V *jęla kilę* 'Echo ist zu hören'; V *kurid ker kilę* 'es schmeckt bitter (ein bitterer Geschmack ist fühlbar)'. A V *źbora kilę lebal-* 'flattern (Vogel)' szerkezetben a *źbora kilę* összetett ige határozói szereppel bír.

A *mun-* 'gehen', fahren' utótagú onomatopoeitikus szerkezetek intranszítív (gyakran mozzanatos vagy inchoatív) jelentéstartalmúak. WUo.: Sz Lu Ud *gul'k mun-* 'in einem hörbaren Schluck durch die Kehle gehen'; Sz *kol munis*, V *kov munis* 'es klatschte, es platschte'; Sz Lu *lajk mun-* 'sich biegen (infolge Druckes, z. B. First)'; V *ńum mun-* 'lächeln'; V Sz Lu P *roj mun-* 'abgenutzt od. abgetragen werden usw.' (kb. 20 szó); Fokos-Fuchs: Pr *buz-baz muni* 'ich stürzte kopfüber ins Wasser'; V *źir mun-* 'glänzen, funkeln'; V Ud *gil'-gol' mun-* 'klirren, mit Geräusch fallen (V Sz), sich mit Geklirr verstreuen (Ud)'; V *majiš mun-* 'sich grämen, bekümmert sein; ermüden (intr.), müde werden', V *šur-šur mun-* 'zu rauschen beginnen (z. B. der Wind)'; V *źbir mun-* 'aufflattern (Vogel, Papierdrache)' (kb. 100 szó). Főnévi előtagú összetett ige lehet a V *vir-šer mun-* 'bluten, ám az expresszív jellegű *vir-šer* 'Buntfarbigkeit' főnévi státusa felette kérdéses.

A *viž-* 'halten, hüten, bewahren, nachsehen, sehen, schauen' segédigével eredetileg a látás révén érzékelhető összetett igéket képeztek. A 'sehen, schauen, sichtbar sein' jelentés jól megőrződött néhány összetett igében, de a *viž-* igével alkotott szerkezetek – a 'halten, hüten, bewahren' jelentésből kiindulva – általában fejeznek ki intranszítív történéseket, cselekvéseket. Az itt következő két példában még jól tetten érhető az eredeti 'néz'; 'schauen' jelentés: (WUo.) V *duv viž-* 'gaffen, unbeschäftigt dastehen (wie ein Klotz)'; Sz Lu *źar viž-* 'ist klar od. deutlich sichtbar (z. B. von Sternen) (Sz); (bei klarem Wetter und bei Luft voll Höhenrauch) ist von ferne flimmernd sichtbar (Lu)'; Sz. *goń viž-* 'hervorragen, hervorstehen (z. B. aus dem Fenster)'; Sz. *piť viž-* 'lächeln'; V Sz Lu *pińid źer vižę* 'deine Zähne sind sichtbar'; V *moresid źan vižę* 'die entblöbte Brust ist sichtbar (V), seine Zähne zeigen (beim Lachen, im Zorn) (Sz Lu)' (a két utóbbi példában 'látszik; sichtbar sein' jelentése van a *viž-* igének) (kb. 30 szó); (Fokos-Fuchs) Pr *brin viž-* 'gaffen; emporstarren (vom umgefallenen Baum, dessen Gipfel aber emporragt)'; V *dul viž-*, Pr *dul viž* 'gaffen, die Augen aufsperrern und

gaffen' (látás-nézés); V *duz viž-*, Pr *duz viž-* 'schweigen (V), betrübt sein, traurig sein, niedergeschlagen sein (V Pr), sich ärgern, zürnen (V), den Kopf hängen lassen (Pr)'; V *kijñ viž-* 'lächeln, schmunzeln'; V *mizgijr viž-* 'träge sitzen, stumm dasitzen' (kb 30–35 szó). Az előtag olykor főnév is lehet: (WUo.) V *d'eńga viž-* 'Geld verwenden'; (Fokos-Fuchs) V *etvet viž-* 'antworten, Rede stehen'; Le *juvor viž-* 'Nachricht senden'.

Szórványosan egyéb igék is használatosak a fent bemutatott szerepben:

WUo.: I *siž-* 'sich irgendwo niederlassen': I *sijim siž-* 'zittern, beben'; Ud *vev kur siže* 'das Pferd ist krank und frißt nicht' (vö. *kurdal-* 'trauern, traurig, bekümmert sein'); Fokos-Fuchs: V *sirk mun-* 'zusammenfahren (vor Furcht)'.

WUo.: V FV Sz Lu I Ud P *vart-* 'dreschen (V FV Sz Lu I P Ud); schlagen (I P); läuten (eine große Glocke) (I)'; V *paš vart-* 'in kleine Stücke zerschlagen, zerschmettern'; V *puš-paš vart-* 'zerschlagen, zerschmettern'; Ud. *pot vart-* 'entzweibrechen, durchbrechen, spalten (z. B. einen Stock, Stein)'; Fokos-Fuchs: V Pr *žag vart-* 'erwürgen, erdrosseln'; V *šam vart-* 'ergreifen, zusammendrücken, zusammenpressen'; V *řap vart-* '(seltener) mit Gepolter zu Boden werfen'.

A votj. *pot-*, *poti-* 'hinausgehen' igétől eltérően a zürj. *pet-* ua. nem használatos onomatopoetikus szavakkal kapcsolatban. Ugyanakkor gyakoriak azok a szerkezetek, amelyeknek előtagja valamely főnév, utótagja pedig a *pet-* ige: (WUo.) V Sz Lu P *šondi pete* 'die Sonne geht auf'; Sz. *duk pete* 'es riecht'; V *lov pete* '(er)stirbt', Sz Lu *lol petis*, Ud *lov peti*, P *vovis petis* '(er) starb Sz Ud P; (er) kam außer Atem (Lu)'; Sz P *menam diš pete*, 'mich faulenzert'. A votjakkal ellentétben a zürj. *šu-* 'sagen' sem fordul elő ilyen szerkezetekben.

5. Az itt tárgyalt votják és zürjén szerkezetekben formailag összetételszerű igékkel van dolgunk. Az előtag onomatopoetikus szó vagy főnév, az utótag neutrális jelentésű ige. A neutrális ige funkciója az igésítés, tehát az, hogy a ragozhatatlan hangutánzó-hangfestő szóból igét lehessen alkotni. A votj. *pot-*, *poti-* 'hinausgehen', *kar-*, *kari-* 'machen, tun' stb., zürj. *ker-*, *kar-* 'machen', *kil-* 'hören, hörbar sein' stb. igék igeképzőt helyettesítenek. Másképp kifejezve: a kérdéses szerkezetekben a segédige grammatikalizálódott (a grammatikalizációra vonatkozóan l. Bußmann 1990: 289–291).

Az onomatopoetikus szavakból olykor képző segítségével is képezhetők igék. Pl. (WUo.) V Sz *gol'ed-*, P *gol'et-* 'klappern, rasseln, klirren' (~ *gil'-gol' mun-*), P *žol'gi-* 'murmeln, rieseln (v. Wasser)' (~ *žil'-žol' ker-*); Sz Lu V *pirkal-*, Ud *pirka-l-*, P *pirka-v-* 'geschüttelt werden, zittern, beben' (~ *pirk-pirk ker-*); V Sz *žerged-*: *piñ ž.* 'die Zähne zeigen od. fletschen' (~ *piñid žer viže* 'deine Zähne sind sichtbar'). Mi a különbség az onomatopoetikus szóból képzett ige és a segédigés összetett szerkezet között? Megítélésem szerint az onomatopoetikus előtag formai önállóságából következően az összetett szerkezeteknél nagyobb nyomoték esik az expresszivitás kifejezésére, mint a képzett igék esetében.

6. Hangutánzó-hangfestő szó + neutrális ige kapcsolatából a cseremiszből és a mordvinban is keletkeznek expresszív igék. Pl. cser. *šokta* 'hallatszik: UP *šolt š.* 'Klopfen ist zu hören'; *šštem* 'csinál': M *opšaže wola, šoldār-γoldār šten šokten wola* 'die Türe fällt herunter, fällt mit großem Gepolter herab' (Bereczki 2002: 171, 174); E *mol'ems*, M *mol'əms* 'megy': E *kašt mol'ems*, M *kašt mol'əms* 'csendben (néma) marad'; *me'ems*: E *čild'ork m.* 'villan' (Bartens 1999: 158). Az ideofón + 'tesz, csinál' jelentésű szerkezet a permi nyelvekben és a cseremiszből (bolgár-török →) csuvas és tatár hatásnak köszönheti létrejöttét. Ugyancsak török eredetű lehet a cser. *šolt šokta* 'kopogás hallatszik' típus is (vö. zürj. *bua kil-* 'lärmen, wüten, tosen'). A mordvin szerkezetek csuvas-tatár eredete nem magától értetődő, de a tatár hatásra keletkezett votják ideofón + *pot-*, *poti-* 'kimegy' és *šu-* 'mond' szerkezetek figyelembevételével nem kizárt. A *ker-*, *kar-* 'tesz, csinál' kivételével a többi deskriptív igeszerkezet önálló, belső keletkezésű a zürjénben, de kialakulásuk elindításában mindenképpen szerepe lehetett az onomatopoeitikus szó + 'tesz, csinál' kapcsolatból keletkezett igei szerkezetnek is. Vö. csuv. *tu-* (*təvaš*) 'csinál, készít, tesz': *čup t.* 'csókol; küssen', tat. *it-* 'tesz, csinál': *jalt-jült it-* 'fel-felvillan', *kert-kert it-* 'recseg, ropog' (Paasonen 1908; TatRSI. 1966, I. még Bereczki 2002: 174).

Irodalom

- Bátori, István (1969), Wortzusammensetzung und Stammformverbindung im Syrjänischen mit Berücksichtigung des Wotjakischen. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. MSFOu 232.
- Bartens, Raija (2000), Permiläiskielten rakenne ja kehitys. MSFOu 238.
- Bereczki Gábor (2002), A cseremiszi nyelv történeti alaktana. Studies in Linguistics of the Volga-Region. Supplementum I. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Bußmann, Hadumod (1990), Lexikon der Sprachwissenschaft. Alfred Körner Verlag, Stuttgart.
- Čšaidze, M. A. [Чхаидзе, М. А.] (1960), Спаренные глаголы в марийском языке. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Čšaidze, M. A. [Чхаидзе, М. А.] (1967), О происхождении и функциях марйских и удмуртских спаренных глагов. In: Вопросы финно-угорского языкознания. Выпуск 4. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- Fokos-Fuchs = Fokos-Fuchs, D. R. (1959), Syrjänisches Wörterbuch. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fuchs, D. R. (1954), Grammatikalischer Abriß. In: Wichmann, Yrjö, Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. SUS, Helsinki.
- Keľmakov, V. K [Кельмаков, В. К.] (1975), In: Спаренные глаголы в удмуртском языке. In: Вопросы удмуртского языкознания. Выпуск 3. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.

- Kokkonen, Paula (2001), A Comparison of Komi serial verbs with those in Udmurt and Volgaic. CIFU IX/5: 113–120.
- Krivoščekova-Gantman, A. S. [Кривошекова-Гантман, А. С.] (1964), Место изобразительных слов в системе частей речи коми-пермяцкого языка. In: Вопросы финно-угорского языковедения. Наука, Москва – Ленинград.
- Majtinskaja, K. E. (1964), [Майтинская, К. Е.] Структурные типы удвоений (повторенный) в финно-угорских языках. Наука, Москва – Ленинград.
- Paasonen, H. (1908), Csúvas szójegyzék. MTA, Budapest.
- Rédei [Radanovics] Károly (1957), Русско–удмуртский словарь с приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка. НуК 59: 233–236.
- TatRSI. = Головкина О. А. – Османов, М. М. (1966), Татарско–русский словарь, Издательство „Советская Энциклопедия”, Москва.
- WUo. = Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. (1942), Syrjänischer Wortschatz. LSFU VII.